

Иділ парған көрімнің модификаторларының тузалары:

САЛ, ПАР, АЛ, ПИР, ТҰС, ХОН, ХАЛ

Сал паза пар модификаторларның тузалары

Сал паза **пар** модификаторлар действиенің тоозыл парғанын на таныхтапчалар, хоза тузалары чоғыл.

Сал модификатор өнетін пөгіннең иділчеткен иділістерге хозылча. Көзідімге алза: *Планда көп ниме нас салғам (Ф. Бурн.); Иди аннаң пір чылча чуртап салғабыс; Психологияча книгалар толдыра хазыр салдым; Ол көп чыллар Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінде англия тілінің үгретчизи полып тогын салған.*

Пар модификатор өнетін иділбинчеткен иділістерге хозылча. Көзідімге алза: *Ырах соонаң ол ікөлең уссанабас ла Таллин городта тоғас парғаннар (К. Нерб.); Хахаанына, плендегі кізі сала тынысха харлых парбаан (К.Нерб.); Астых таа парзабыс, пірее чахсы кізі чол көзіткей (В.Шулб.); Че хақан, түстең оңарылып, чиит командир аны чахсаан көріп аларға сірензе, хараан уйғудаң чалтырама ас килзе, ипчі омазы, хараадағы сымзырыхта хайыл парып, чіт парчаң; Орай иирде чииттер ойынга чыыл партырлар (К.Нерб.); Аар палыглыг чаачылар, имнег тогынчылары прай хырыл парғаннар (К.Нерб.).*

Ал паза пир модификаторларның хоза тузалары

Ал модификатор, иділістің піріктіріс деепричастиезінің толдыра формазына хозылып, субъектке позына көстелчеткен иртіріл парған действиені таныхтапча: *Өзенде суг ахчатхан үчүн, ол пүүн илееде өрке өдіріп алған (К.Нерб.); Хайди ікі аттыг пол парғам, амох піліп аларзар (М.Казач.); Пірееде сагыныбысчам, прай пу нимелерні садыбызып, пірее чирде кізі чіли тынанып аларга (И.Топ.). Аннаңар от аразындағы өркені олаңай харахнаң таап алары оой нимес. (К.Нерб.).*

Пир модификатор, иділістің піріктіріс деепричастиезінің толдыра алай

толдыра нимес формагына хозылып, субъекттиң тоозыл парған дейтвиези пасха кізее көстелчеткенін таныхтапча: *пас пир, чоохтап пир, үлеп пир, улыс пир, пүдір пир.*

Хызымны сего пиргенче, Толаганың оолгына позым апар пирем, – аахтаан Олакай... (К.Нерб.); Ипчизи агаа иртен чиис пызыр пиртир (И.Топ.); Аглона пілінмин дее халған, хайди пазын көдір пиргенің паза тамкы чыстанчатхан айаны, тудып алып, наагына чаба пазыбысханын (К.Нерб.); Арса, мин сірерге ахсым ас пирим? (И.Топ.); «Пүүн сірерге иностраннай кино көзіт пирербіс», – теен видиктиң ээзи... (И.Топ.); ...пырыс чіт парған, кем, таап алып, аны піске нандыр пирер, агаа пір миллион ахча полар (И.Топ.); Хакас көглерін чатханнаң Володя Кичеев ойнап пирген (Газ.).

Пир модификатор иділістің пірге деепричастие формагына хозылыбохча. Андада ол хайдағ-да сурынысты алай ба сурыныс полған сылтаанда иртірілчеткен кинетін дейтвиені таныхтапча: *пוליза пир* (сағайлар диалектінде: *пוליзи пир*), *сала пир* (// *сали пир*), *көри пир*, *тури пир*, *чоохти пир*.

...пір дее ниме полбаан чіли тыыда чоохтаныбызып, Ягор холын суна пирген (К.Нерб.); Мин төріп парғанымда, пала тойына Порчо ууцам кили пиртир (М. Казач.); Анаң холында тутчатхан час укропты чирге хахтап, холын суна пирген (ИТ); Арса, Артексер дее путевка ыза пирерлер (Ф.Бурн.); - Э-э, иирде кип-азаан хана азыра тасти пирербіс (Ф.Бурн.).

Түс паза хон модификаторларның хоза тузалары

Түс паза **хон** модификаторлар, иділістің пірге деепричастие формагына хозылып, кинетін тоозыл парған дейтвиені таныхтапчалар:

тура түс // тура хон

хысхыра түс

күзүри түс

напли түс

кіре хон

сыгара хон

Хон модификатор удаа киректелбинче.

Түс модификатор кинетін алай табырах тусха тоозыл парған дейвиени таныхтапча:

Хол мылтыгын чогар тазыладыбызып, чабал табыснаң орли түскен чибіргіче частыг оол (К.Нерб.); Хараа аал алтынзар үс хатап тачыра мылтых нызыри түскен (К.Нерб.); Телефон сыгдыри түскен, Федор Иванович кемнең-де чоохтазып алган (С.Чарк.).

Хон модификатор төрт ле чөріс иділістерінең палғалысча (*тура хон, түзіре хон, сыгара хон, кире хон*), оларның чапчаң иртірілчеткенін таныхтапча: *Андада, чарынаң сых парған хазыр суғ чили, өкпеленіп, Казан педсоветтең сыгара хонган (ИТ); Казан Устинович столынаң табыраанча тура хонган (ИТ).*

Хал модификаторның хоза тузалары

Хал модификатор, иділістің піріктіріс алай итірбинчеткен деепричастиелер формазына хозылып, хайдағ-да хысхацах тустың аразында иртіріл парған алай иртіріл парар дейвиени таныхтапча: *Атыгчы ползаңар, ам тігі хусты ат халыңар (фольк.); Пүүн аның пічіктерінде хайраллал халганнар алынча аалларның карталары (К.Нерб.); Анда пазыл партыр: «Сірернің иріңер Танбаев Тавит Павлович, ыырчынаң матыр күрезіп, чат халды» (Н.Тин.); Ханча пар хынысты пір хараага ла хаап халарга харасчатханга төй (А.Халл.); По-ой, хуцахтан таа халим сині, Алтынах. Пас письмо, ундуба пісті (В.Шулб.).*

Чөрісті таныхтапчатхан иділістің пірге деепричастие формазына хозылып, **хал** модификатор субъекттің полған чирінең чөрібіскенін таныхтапча: *Оолах ибзер чүгүре халган. Ансах, адына мүнп алып, инектерінзер сопада халган. Ол, пір ниме тібин, паза халган. Пырыс, ойлап-ойлап, пастых ипчінің халбах юбказының алтынзар чылбыри халган (И.Топ.); Анаң хайдағ-да чазыт чоохта аал Сөведінің туразынзар пастырыза халганнар (К.Нерб.); Илеңни ле,*

тал аразынзар кіре халған (К.Нерб.).

Идер тоғыстар

1. Иділбеен көрімдегі иділістерні, хозымнарнаң паза пользығлығ сөстернең тузаланып, иділ парған көрімде турғызыңар.

Көзідім: *пир — пир сал, пирібіс; сана — санап пир, санабыс.*

Кір, көгле, сығыр, ті, чі, хысхыр, тур, ойна, чуғ, палға, атарха, хабас, таста, пылас, ат, тартын, сис, суула, күлін, өрін, ылға, аахта, тис.

2. Иділістерні иділ парған алай иділбеен көрімі хоостыра ікі пөлікке пас салыңар.

Көзідім:

Иділ парған көрім

пас пирген

Иділбеен көрім

атыхча

Үгренче, хынарға, чүгүрібіскен, үгрет салар, пас саларға, хығырар, ойнаан, күлізібіскеннер, хығырыбызарға, чоохтап салған, сарнап пирген, үзүрерлер, теерерлер, сегірібіскен.

3. Пазыңар. Чоохтағларның өөн членнерін сиип салыңар. Иділістернің көрімін таныхтаңар.

1. Армияя парарға чит парған кізінің ол туста поэның чиит чуртазы парох полған. 2. Прай пизөлеңні пулемётнай ротаа кир салдылар. 3. Ол чайғызын Тастар аалында улуғ алызығлар пол парғаннар. 4. Илбек Ада чаа тузында, постың Чир-суун ыырчыдаң арачылирға күстеніп, пленге кіріп, хырығ озаринда чааласчатхан кізілердеңер піс асхынах пілчебіс. 5. Андағ чыхығ пирібізіп, Шулбаев взвод командирінің бинокльына чапсыныбысхан.

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Карпов, В.Г. К проблеме о частях речи в хакасском языке [Текст] / В.Г. Карпов // Ежегодник Института саяно-алтайской тюркологии. Вып. V. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2000. – С 15-24.
3. Севортян, Э.В. К проблеме частей речи в тюркских языках [Текст] / Э.В. Севортян // Вопросы грамматического строя. М.: АН СССР, 1955. – С. 210-213.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 55-60.